

ízlésével, választékosságával. Miután ön maga számára kiírt napi munkáját elvégzi, s amikor a „Valami Lélek” pihenni hagyja, Nagy Imre kedvenc esti időtöltése, hogy kiül háza teraszára, és egy pohár barna sörrel a kezében, gesztenyefái susogását hallgatva a Város neszeire figyel, Pécs fényeiben gyönyörködik. Jelentájt, szép életpályájának 80. évében a Városnak is van mire, s van kire a hegyoldal magasa felé figyelni!

N A G Y I M R E

TOLNAI VILMOS ÉS A FILOLÓGIA MŰVÉSZETE

*Tudom, a betűk, miket te szórtál
A nemzet ugarján, élnek s csillagok.
Sok feledett szó a Magyarító Szótár,
Könyved lapjáról zengőn kiragyog.
Kuruc balladák búja, a Bánk-bán
Írásodban ragyognak, mint a márvány.¹*

Kocsis László idézett verse, amely Tolnai halálakor íródott, egy lezárt életműre tekint. A gyász hangulatában, a magvető képzetével azonosítva a tudós alakját, akinek művei a nemzet ugarját megtermékenyítő alkotások. A betűknek, tehát a szövegeknek a csillagokkal való, kissé patetikus rokonítása az időtlenség távlatába emeli az életművet. A költői képet a veszteség érzése ihleti, kapcsolódva a gyászvers műfaji tradíciójához.

Azóta nyolcvan év telt el. Hogyan láthatjuk ma az életművet, az eltelt idő által megkövetelt, tárgyilagosságot kívánó nézőpontból szemlélődve?

Tolnai Vilmos élet- és világfelfogását „a tizenkilencedik század nagy tudományos eredményein modernizálódott konzervatív jellegű liberalizmus jellemezte” – írta Tolnai monográfusa, Bogoly József Ágoston.² Ezt az értékrendet nem kis részben a családi hagyomány közvetítette számára. Felmenői, a Lehr család ősei a németországi Wiesbadenből érkeztek magyar földre a 18. század elején.³ Nagyapja, Lehr András, fiatal, nyelveket ismerő és irodalmat kedvelő tanárként a sárszentlőrinci gimnáziumban Petőfit tanította, s tanítványát

¹ Kocsis László: Tolnai Vilmos fejfájára. In: *Tolnai Vilmos emlékezete*. Pécs, Kiadja a M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézete, 1940. (A továbbiakban TEml.) 6–8.

² Bogoly József Ágoston: *Ars Philologiae. Tolnai Vilmos és az irodalomtudományi pozitivizmus öröksége*. Pécs, Pannonia Kiadó, 1994. 130.

³ Hajas Béla: A Lehr-család. In: TEml. 51–52.

1833-ban évvészteség nélkül felvették a pesti evangélikus gimnáziumba, ami a Horatiust és Berzsenyit olvasó Lehr András pedagógiai munkáját dicséri.⁴ Tolnai apja, Lehr (Lőrinczi) Zsigmond pozsonyi líceumi tanár, író és műfordító. Nagybátyja, Lehr Albert Arany János életművének jeles kutatója, aki fő művében a *Toldi*hoz fűzött tárgyi és nyelvi magyarázatokat. A humaniorákkal való foglalkozás indítékát Tolnai családi örökségként kapta.⁵ Elődeinek nemes idealizmusa jellemezte tanári munkáját. Egy alkalommal a *Himnusz*t elemezte, rá jellemző átéléssel, s a következő órán, diákjai hálája, elismerése jeléül, egy cserkoszorú feküdt a tanári asztalon nemzeti színű selyemszalaggal, rajta aranyhímzéssel: Himnusz, 1917. május 22. Egy tanítványa visszaemlékezése szerint előadásain olykor még a fászládán is ültek.⁶ A pécsi egyetemen töltött tizenkét éve alatt négy féleven keresztül kedves költőjéről, Aranyról tartott előadásokat, de fontos kurzusokat hirdetett Madáchról és a romantikus drámáról. Szemléletének nyitottságára jellemző, hogy halála előtt két féleven keresztül Adyról adott elő. Disszertációs témaként is elfogadott modern szerzőket, témákat és kérdéseket.⁷ Klemm Antal érkezéséig nyelvészeti, nyelvtörténeti előadásokat is meghirdetett. Óráin foglalkoztatták a regény műfajának történeti kérdései, s ezen kívül hallgatóinak poétikai, verstani és filológiai előadásokat is tartott. Oktatói munkája mellett részt vett a bölcsészkar szakmai, tudományos életében. Ennek értékes dokumentuma az a kéziratos szövege, amelyet Várkonyi Nándor doktori pályázata kapcsán készített, lényegre törő elemzését adva Várkonyi *A modern magyar irodalom* című művének.⁸ Tolnai Vilmos „minta-

⁴ Kerényi Ferenc: *Petőfi Sándor élete és költészete*. Bp., Osiris Kiadó, 2008. 34–35.

⁵ Tolnai Vilmos 1870-ben született Pozsonyban. A budapesti egyetemen kapott tanári diplomát, 1892-ben bölcsészdoktori címet szerzett. 1893-tól a pozsonyi evangélikus líceum, majd 1897-től a budapesti evangélikus líceum tanára. 1906-tól a budapesti Erzsébet Nőiskola Polgári-iskolai Tanítóképző Intézet tanára lett. 1925-től haláláig, 1937-ig a pécsi Erzsébet Tudományegyetem professzoraként tevékenykedett.

⁶ Medgyesy Marida: Tolnai, a tanár és tanítványai. In: TEml. 38–44.

⁷ Klemm Antal: Tolnai Vilmos. (Emlékbeszéd az egyetemen). In: TEml. 18–29.

⁸ Az 1925–26-os tanévtől az 1936–37-es tanév második félévéig tartott pécsi előadásainak és szemináriumainak jegyzékét itt adom. (A félévenként meghirdetett Szemináriumi gyakorlatokat külön nem említem.)

képe volt a lelkes és hasznos tanárnak – írta róla kollégája, Birkás Géza –; nem csoda, hogy az egész ország tele van hálás volt tanítványaival, akik elismeréssel és kegyelettel gondolkodnak vissza tanítására. Önmaga is számon tartotta őket, nagyon örült, ha velük valahol összehozta a sors, és még pécsi egyetemi tanár korában is szívesen vett részt egykori közép- vagy főiskolai tanítványai budapesti találkozóin.”⁹

Tolnai nyelvészként és irodalomtörténészként is jelentőset alkotott. Életművének belső logikájához alkalmazkodva előbb nyelvészeti tevékenységéről szólunk, terjedelmes publikációs anyagából kiemelve a legfontosabbnak ítélt munkáit. Azzal kell kezdenünk, hogy Tolnai az anyanyelvet a nemzeti identitást meghatározó tényezőnek tekintette, s a Trianon utáni években a szétszakított nemzettesteket összeforrasztó erőnek. Erről *Halhatatlan magyar nyelv* című írásában beszélt, tőle szokatlan érzelmi átéléssel.¹⁰ De ez a gondolat, rejtetten, kimondatlanul minden nyelvészeti dolgozatának mélyén sejthető. *A szólásokról* című tanulmányát azért emeljük ki, mert 1909. március 22-én akadémiai székfoglalójaként hang-

1925–26. II. félév: Krónikáink és hősmundáink, heti 3 óra; A magyar líra a XIX. század első felében, 2 óra; Magyar verstan, 2 óra.

1926–27. I. Kazinczy Ferenc és kora, 3 óra; Poétika, 1 óra; Gyulai Pál, 1 óra.

1926–27. II. A XVIII. század magyar irodalma, 3 óra; Arany kisebb költeményei, 1 óra.

1927–28. I. A megújulás korának magyar irodalma, 3 óra; Vörösmarty (Csongor és Tünde), 1 óra.

1927–28. II. A magyar romantizmus irodalma, 3 óra; Katona és Bánk bánja, 1 óra.

1928–29. I. A romantizmus irodalma (folyt.) 3 óra; Petőfi, 1 óra.

1928–29. II. A XIX. század negyvenes éveinek irodalma, 3 óra; A magyar líra Petőfi után, 1 óra.

1929–30. I. Arany János élete és költészete, 4 óra; Magyar verselmélet, 2 óra.

1929–30. II. Arany János élete és költészete (folyt.), 4 óra; Arany prózái, 1 óra.

1930–31. I. Bevezetés a magyar nyelvudományba, 2 óra; A magyar hangtan elemei, 2 óra; Arany János élete és költészete (folyt.), 3 óra.

1930–31. II. A nyelvudomány alapelvei, 2 óra; Magyar nyelvemlékek, 2 óra; A Toldi szerelme és az Őszikék, 3 óra; A XIX. század elejének drámája, 2 óra.

1931–32. I. Irodalmunk az önkényuralom idején, 3 óra; A XVI. századi elbeszélő költészetünk, 2 óra.

1931–32. II. Madách, 3 óra; A XVI. század elbeszélő irodalma, 1 óra; Az önkényuralom korának irodalma, 1 óra.

1932–33. I. Irodalmunk a XIX. század második felében, 3 óra; Az irodalomtörténeti kutatás módszerei, 2 óra.

1932–33. II. A XIX. század második felének lírája (Vajda, Reviczky), 3 óra; Filológia, 2 óra.

1933–34. I. Magyar romantika, 3 óra; A XIX. század végének költészete, 1 óra; Filológia (folyt.), 1 óra.

1933–34. II. Az Aurora és az Athenaeum, 3 óra; Reviczkytól Kiss József, 2 óra.

1934–35. I. Vörösmarty epikus évei, 3 óra; A századforduló magyar irodalma, 2 óra.

1934–35. II. Vörösmarty elbeszélő költészete, 3 óra; A XX. század eleji irodalom, 2 óra.

1935–36. I. A XIX. század közepének lírája, 3 óra; Ady Endre, 2 óra.

1935–36. II. Népköltészet, 3 óra; Ady Endre, 2 óra.

1936–37. I. Petőfi élete és költészete, 3 óra; A magyar hősmunda kérdései, 2 óra.

1936–37. II. Petőfi költészete, 3 óra; Krónikáink mondai tartalma, 2 óra.

A Tanárképző Intézetben külön címmel meghirdetett előadásai: 1926–27. II. félévétől Poétika, 2 óra három féléven át, 1929–30. II. Az irodalomtudomány segédtudományai, 2 óra; 1932–33. I. A lírai műfajok, 2 óra; 1934–35. I–II. Verstani kérdések és gyakorlatok, 2 óra. 1935–36. I–II. Az elbeszélő költészet elmélete, 2 óra.

Az egyetem nyilvántartásából megtudjuk, hogy Tolnai 1927-től pécsi lakással is rendelkezett: Várady Antal u. 4., illetve Dulánszky Nándor u. 4.

Forrásaink: A M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem szemeszterenként kiadott Tanrendjei című sorozat, amelynek köteteit a Dunántúl Könyvkiadó publikálta, hozzáférhető a Klimó Könyvtárban.

⁹ Birkás Géza: Tolnai Vilmos emlékezete. In: TEmL. 10–17., 16. (Elhangzott a Janus Pannonius Társaság emlékülésén.)

¹⁰ Tolnai Vilmos: Halhatatlan magyar nyelv. *Magyar Nyelv*, 1924/4–6. 50–59.

zott el.¹¹ Megfigyelhető benne tudósi gondolkodásának szigorú logikája. Meghatározza tárgyát – a szólásokat állandó, közkeletű szókapcsolatoknak tekinti –, ezt követően pedig a szólásgyűjtemények és írói életművek rendje szerint történeti áttekintést ad. Ennek során egy-egy szólás irodalmi vándorútjára is tanulmányos pillantásokat vet. A szerencse-toposzt útját például Zrínyitől Beniczki Péteren át Faludi Ferencig követi, s Beniczki egyik versét (*Más ugyan azon Szerentsének...*) Faludi *Forgandó szerencséje* közvetlen forrásaként jelöli meg. (Itt jegyezzük meg, hogy Tolnai gyűjtőként és szerkesztőként részt vett az akadémiai nagyszótár előkészítő munkálataiban.)

Jelentés
Várkonyi Nándor doktori szigorlatának elvégzéséről
írói munkájáról Václavinecél.

Várkonyi Nándor, n.é. 1896 Pécsen; elvétele 1928 a magyar nyelv- és irodalomtudományban; 1919-18-ig a Pécsi Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Társaság elnöke; az irodalomtudomány és a nyelv- és irodalomtudományok terén tevékeny részt vállalt. A doktori szigorlaton a nyelv- és irodalomtudományok terén tevékeny részt vállalt. A doktori szigorlaton a nyelv- és irodalomtudományok terén tevékeny részt vállalt.

Szigorlati feltevések a magyar nyelv- és irodalomtudományokról, melyek alapján a témát a nyelv- és irodalomtudományokról fordította meg. A feltevések doktori értekezést nem írt, helyette az irodalomtudományok terén tevékeny részt vállalt. A doktori szigorlaton a nyelv- és irodalomtudományok terén tevékeny részt vállalt.

Maga az a könyv, amelynek feltevések alapján a nyelv- és irodalomtudományokról fordította meg. A feltevések doktori értekezést nem írt, helyette az irodalomtudományok terén tevékeny részt vállalt.

Maga a szigorlat is: az elvégzéséről jelentés a Várkonyi Nándor doktori szigorlatának elvégzéséről írói munkájáról Václavinecél.

Igy jelentés elvégzéséről a szigorlaton a nyelv- és irodalomtudományokról fordította meg. A feltevések doktori értekezést nem írt, helyette az irodalomtudományok terén tevékeny részt vállalt.

Maga a szigorlat is: az elvégzéséről jelentés a Várkonyi Nándor doktori szigorlatának elvégzéséről írói munkájáról Václavinecél.

A feltevések doktori értekezést nem írt, helyette az irodalomtudományok terén tevékeny részt vállalt.

Pécs, 1929. június 20.

Tolnai Vilmos
írói munkájáról Václavinecél.

Tolnai Vilmos bírálata Várkonyi Nándor doktori szigorlatához benyújtott
A modern magyar irodalom című művéről, PTE Egyetemi Levéltár

Legfontosabb nyelvészeti tárgyú munkája *A nyelvújítás* című monográfiája.¹² A nyelv természetes fejlődésével szemben, amely főként a beszélt nyelvben megy végbe, a nyelvújítás – szögezi le Tolnai – a nyelv tudatos, mesterséges fejlesztése, amelynek terepe az irodalmi nyelv, s szándéka szerint a szókinccs bővítésére, valamint a szó- és mondatfűzés

¹¹ Tolnai Vilmos: *A szólásokról. Adalék a szóláshasonlatok, szólásmódok és közmondások elméletéhez*. Bp., Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1910. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 12. sz.)

¹² Tolnai Vilmos: *A nyelvújítás. A nyelvújítás elmélete és története*. Bp., Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, 1929. A magyar nyelvtudomány kézikönyve. Szerk. Melich János, Gombocz Zoltán, Németh Gyula. II. kötet, 12. füzet.

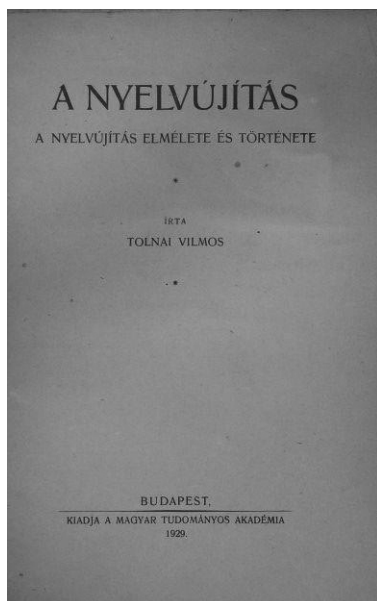
korszerű átformálására törekszik. A nyelvújítás hívei a főként írók, költők által reprezentált neológusok, ellenfelei pedig az ortológusok, többnyire szakmabeli nyelvészek, akik leginkább a történetileg kialakult nyelvszokásra apelláltak. A nyelvújítás legfőbb oka a művelődési viszonyok átalakulása, változása által előidézett szükség, ami megköveteli a nyelv világot tükröző, illetve kommunikációs feladatainak újítások által történő érvényesítését a megváltozott helyzetben. Tolnai figyelme a lingvisztikai folyamat hazai történeti horizontjára irányul, ezért mellőzi annak európai kontextusát. Az újabb kutatások alapján tudjuk, hogy a nyelvújítás lényegét tekintve mintakövető modernizálás, amelynek célja felzárkózni a klasszikus nyelvek modellje alapján kialakított humanista nyelveszmény szintjéhez. A magyar neológia közvetlen mintája a német nyelvújítás, amelynek két változata jött létre: a Gottsched, majd Adelung nevéhez köthető mérsékelt, grammatikus irány, valamint az írók, jelesül Klopstock által képviselt, s az írók nyelvvalakító jogát hangsúlyozó irodalmi irány.

Tolnai könyvének fő része a magyar neológia történetének tüzetes áttekintése, amelyet a szerző hosszú, a kódexirodalomtól a 19. század végéig terjedő folyamatként vizsgál. Ennek legfőbb szakasza a 19. század második évtizedében a *Tövisek és virágok* című epigrammagyűjteménnyel (1811) fellépő Kazinczy tevékenysége által meghatározott nyelvújítási harc. Ennek során éles vita bontakozott ki a széphalmi vezér, valamint radikálisan érvelő hívei és az ortológusnak tekintett ellenfelek között. A harc kiéleződését tükrözi a neológiát (annak túlzásait) bíráló gúnyirat, a *Mondolat* (1813) és a megtámadott Kazinczy hívei által jegyzett *Felelet a Mondolatra* (1815). E ponton meg kell jegyeznünk, mint erre Csetri Lajos rámutatott,¹³ hogy Kazinczy felfogása e kérdésben változott: börtönévei (1795–1801) előtt inkább a mérsékeltbb adelungi irányt követte, szabadulása után viszont, nem kis mértékben a börtönben olvasott könyvek hatására, a német neológia irodalmi változatának híve lett. Legfőbb elvei közül különösen három emelendő ki: hirdette az írók nyelvvalakító jogát (az ortológusok ezzel szemben, mint említettem, a szokásra hivatkoztak), elítélte a provincializmusoknak ítélt nyelvjárási jelenségeket (az idegenszerűségek iránt viszont nyitottnak mutatkozott, a xenologizmusok túlzott kedvelését többen is szemére vetették), s neológiáját ízlésreformmal kötötte össze. Irodalmi nyelvi norma kialakítását tűzte ki célul, műfaji hierarchia és stíluszintek létrehozásával. E ponton két funkció – a neológus nyelvgazdagítás és a normateremtő korlátozás – egybeesésével, a későbbiekben egyre inkább érzékelhető ellentétével kellett számolni. Ellenfelei elvetették a nyelv természetes fejlődésének befolyásolását, s felléptek a szerintük korai szabványosítás, egységesítés ellen.

A kiéleződő, s nemegyszer személyeskedő polémiák után a nyelvújítási harc kompromisszumon alapuló békekötéssel zárult. Ennek lehetőségét az adta, hogy a Kazinczy által képviselt *nyelvi eszmény* fogalma nem állt távol az ortológusoknak (valójában mérsékelt neológusoknak) a *nyelv természetével* kapcsolatos elvétől. Ez a herderi fogalom kölcsönösen méltányolhatónak látszott: „a’ nyelv’ dolgában nem a’ Szokás a’ fő törvény, hanem a’ nyelv’ ideálja – hogy a’ nyelv az legyen a’ minnek lennie illik: hív, kész és tetsző magyarázója mind annak a’ mit a lélek gondol és érez”.¹⁴ A Báróczi-életrajznak ez a passzusa akár a másik tábornak címzett üzenetként is értelmezhető volt. Szerepet játszott a dolgok alakulásában az a fordulat is, hogy a romantika felé tájékozódó ifjú tanítvány, Kölcsey úgynevezett lasztóci leveleiben mérsékletre, a nyelv organikus és individuális természetének figyelembevételére intette mesterét. A harc jelképes lezárását Kazinczy nevezetes tanulmánya, az *Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél* jelentette. Ebben a szerző a nyelvművelésnek a vitázó felek által kölcsönösen elfogadható elveit fogalmazta meg. „Jól

¹³ Csetri Lajos: *Egység vagy különbözőség. Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1990. 104–210.

¹⁴ Tolnai 1929. 111.

és szépen az ír, aki tüzes ortológus és tüzes neológus egyszersmind, s egységben és ellenkezésben van önmagával. [...] S mi szabad az írónak ezen iskola értelme szerint? A fentebb nemben mindaz, amit a minden nyelvek ideálja megkíván, a magyar nyelv természete (örök szokása s törvénye) világosan nem tilt, a régi és újabb klasszikusok által nevelt ízlés még javasol is, s a szükség múlhatatlanul parancsol.”¹⁵ A magyar neológiának ez a mérsékelt, kiegyenlítő változata diadalmaskodott. Irodalmunk szövegeibe szervesen beépültek eredményei.

Mint említettük, Tolnai hosszú folyamatot tekint át, amely átívelt a 19. század második felébe. Bugát Pál 1857-ben publikálta hírhedt *Szócsintan* (mert szókat csinálni tanít) című könyvét, amelynek túlzásait többek között Toldy Ferenc is bírálta, s kiváltotta az új ortológia fellépését, amelynek vezéralakja Szarvas Gábor volt, fóruma pedig az 1872-ben útjára induló *Magyar Nyelvőr* lett. Ennek programját az első szám vezércikke így fogalmazta meg, a „Mit akarunk?” kérdésre válaszolva: „Akarjuk ott, a hol az ingadozó alapra fektetett s rögtönözve létesített nyelvújítás szabályellenes szóalkotásokat hozott forgalomba, a helyesség visszaállítását; a hol az idegen nyelvekkel való érintkezés korcs kifejezéseket természet, a tisztaság előmozdítását.”¹⁶ Ennek az ellenhatásnak a terméke a *Magyarító Szótár* „a szükségtelen idegen szavak elkerülésére”, amelynek szerkesztője nem más, mint Tolnai Vilmos.¹⁷ Vagyis Tolnai a századvégi ortológia látószögéből szemlélődve írta meg a nyelvújítás történetét, s a végkifejlet felől visszatekintve, rá jellemző körütekintéssel, nyitottsággal, érveket és ellenérveket, eredményeket és túlzásokat felsorolva mutatott rá a neológia jelentőségére. „Nem vált be az ortológusok aggodalma – írta –, kik attól féltették nyelvünket, hogy az újítás kifogatja valójából, érthetetlenné, zűrzavarossá teszi; sem a neológusoké, hogy az ortológia visszaveti az egyhangú laposság, a póriás bárdolatlanság állapotába. A neológia volt az ellenállhatatlan hajtóerő, az ortológia a szabályozó készülék. A meg nem

¹⁵ Kazinczy Ferenc: *Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok*. Sajtó alá rend. Szauder Mária. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979. (Kazinczy Ferenc Művei I.) 832.

¹⁶ Tolnai 1929. 182–183.

¹⁷ *Magyarító Szótár a szükségtelen idegen szavak elkerülésére*. Szerkesztette Tolnai Vilmos. Második, bővített és javított kiadás. Bp., Eggenberger-féle Könyvkereskedés, 1928.

alkuvó ellentéteket a nemzeti lélek egysége kiegyenlítette és egybeforrasztotta.”¹⁸ „Nincs a világ művelt nyelveinek olyan termése – állapította meg –, melyet a magunk nyelvére híven le ne fordíthatnánk. S mind ez az óriás átalakulás és fejlődés a nélkül történt, hogy más nyelvvel elegyedett s eredeti jellegéből kivetkőzött volna.”¹⁹ És valóban. Ha átlapozzuk Szily Kálmánnak *A magyar nyelvújítás szótára* című kétkötetes munkáját,²⁰ meggyőződhetünk arról, hogy például az állami élet szinte elképzelhetetlen volna az *alkotmány, állam, belügy, bizottság, egyezmény, hagyaték, kormányzat* stb. szavak nélkül, s a lelki életről is nehéz lenne beszélnünk az *ábránd, becsvágy, célszerű, elmélet, ihlet, ima* stb. szavak hiányában. S irodalomról, művészetéről sem volnánk képesek a mai választékossággal szólni, ha – ismét csak néhány kiragadott példát említve – nélkülöznünk kellene a *hangverseny, nyitány, összhang, szólam, ütem, zene, zongora, függöny, jelenet, karzat, páholy, fénykép, irodalom, költemény, költő, könyvtár* szavakat. A költők, írók is profitáltak a dologból. Jellemző, hogy míg a *Toldi*-ban szinte nem találunk nyelvújítási szót, a *Toldi szerelmében* már felbukkan néhány, kisebb költeményeiben pedig Arany éppen úgy él új szavakkal, mint kortársai. Humoros, szatirikus szövegeiben olykor valósággal halmozza a neológia kifejezéseit, az *Az elveszett alkotmányban* pedig maga is kohol párat, igaz, parodisztikus szándékkal.²¹

Annak ellenére, hogy Tolnai nem vesz tudomást arról a nyelvészeti paradigmaváltásról, amely Saussure, illetve a prágai nyelvész kör tevékenységével kapcsolatos, munkája ma is nélkülözhetetlen kézikönyv. A *Magyarító Szótár*ra visszatérve pedig el kell még mondanunk, hogy Tolnai a második kiadás előszavában hangsúlyozza, hogy az idegen szavak egy része szükségszerű és nélkülözhetetlen, tehát felfogása csak mérsékelten purista. Csupán a szükségtelen idegen szavak ellen lép fel. Ezek használatának „oka a hanyagság, tudatlanság, nyegleség, divathajhászat, ízléstelenség, egyszóval a kellő műveltség hiánya. Orvossága pedig e bajnak csupán egy kis gondosság és figyelem, nemcsak írás közben, hanem mindennapi beszélgetésünkben is”.²² Ha ezt a kötetet lapozgatjuk, jó néhány esetben igazat kell adnunk a szerzőnek: így az *agitál, ambíció, apparátus, apellál, argumentál, asszociál* szavak (csak az „a” betűnél maradva) csakugyan felcserélhetőek magyar megfelelőikkel. De mintha az irodalomról szóló mai kritikai írásokban is túl sokszor bukkannánk olyan szavakra, mint a *verbális, koncepció, paradox, destruktív, impulzus, intenció, integritás, inzultál* stb., ami helyettesíthető lenne, különösen ismétlődés esetén, magyar szóval. Lám, fentebb én is a *paradigmaváltás* kifejezést használtam, mert túl könnyen a tollamra jött a *szemléletváltás* helyett. Egyszóval: a *Magyarító Szótár*at érdemes a kezünk ügyében tartani.

A nyelvész és az irodalmár Tolnai munkássága számtalan ponton érintkezik. Erre a kapcsolatra példa lehet *Arany nyelv művészetéről* című dolgozata²³ (Arany Jánossal egyébként közel száz írásában foglalkozott), amelyben a költő erős akusztikai és optikai erejét mutatja be (ezeket az idegen szavakat Tolnai használja), s a zenei hatások sokoldalúságát, valamint a vonal- és szintárvlat törvényeinek követését mutatja be. 19. századi drámaíróink közül különösen Katona József és Madách Imre foglalkoztatta Tolnait. A *Bánk bán*-ról szóló dolgozatai közül a *Gertrudis* címűt emeljük ki, amely a jellemrajzra nézve különösen figyelemre méltó. Felismerte, hogy Katona drámája nemcsak Bánk tragédiája, hanem Gertrudis is (sőt, szerinte inkább Gertrudisé), és beható elemzését adja a királyné negyedik felvonásbeli monológjának, amely arról tanúskodik, hogy „Gertrudis jellemének fő, minden egyéb fölé emelkedő, a többi elnyomó vonása az uralomvágy, a hatalom mohó-

¹⁸ Tolnai Vilmos: *Nyelvújítás és nemzeti élet. Budapesti Hírlap*, 1930. márc. 6. 9.

¹⁹ Tolnai 1929. 214.

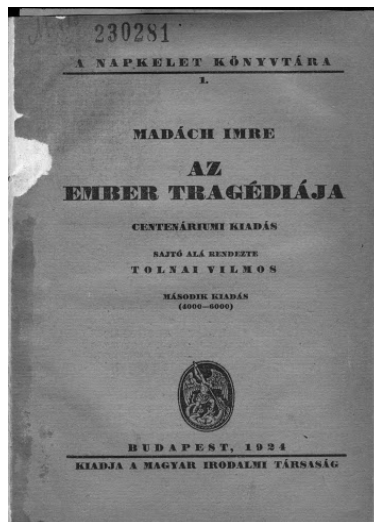
²⁰ Szily Kálmán: *A magyar nyelvújítás szótára*. I–II. Bp., Hornyánszky Viktor Kiadása, 1902–1908.

²¹ Tolnai 1929. 179.

²² Tolnai 1928. 7–8.

²³ *Akadémiai Értesítő*, 1917. 458–470.

sága, mely lélektanilag férfias természetéből ered”.²⁴ Madách művével foglalkozva a mű eredetisége mellett tört lándzsát. *Adalék az Ember Tragédiája és Faust viszonyához* című értekezésében amellet érvel, hogy míg a *Faust*nak csak epizódja a nő, Madáchnál a dráma egyik legfőbb alkotó tényezője; „mint szerelmes, hitves és anya részese Ádám küzdelmének. Ő az, a ki Ádámon a legmélyebb sebeket ejti, de egyszersmind az is, a ki meggyógyítja nemcsak ezeket a sebeket, hanem azokat is, melyeket Ádám az élet harcaiban kap. Madách ily módon megírta a nő természetrajzát, de megírta az Énekek Énekét is”.²⁵ Mint látható, irodalomtörténeti munkásságának vezérelve a filológiai szempont. *Arany és Madách „arany almái”* című írásában kimutatja, hogy a mindkét költőnél megtalálható alma-kép („Kívül arany, belül hamu”, illetve „künt piros, de béle por”) közös forrása a *Childe Harold*, Byron poémája III. énekének 34. versszaka.²⁶ A Madách-filológiához Tolnai *Az ember tragédiája* első kritikai szövegkiadásával is jelentős mértékben hozzájárult.²⁷ Kerényi Ferenc joggal állapítja meg: Tolnai kiadása „tekinthető a Madách-textológia első, összefoglaló alpművének”. Tolnai a klasszikus módszer szerint a Madách életében utolsó, 1863-ban megjelent második kiadásra alapozta az általa gondozott szöveget, szövegkritikai jegyzetekben feltüntetve a szövegváltozatokat, követve a textus alakulását.²⁸

A filológus Tolnai pályájának talán legismertebb szerepét az úgynevezett „kuruc balladapörben” játszotta. Ez a nevezetes vita Thaly Kálmánnal, illetve az általa publikált kuruc versekkel kapcsolatos. Ezeket Thaly a *Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok* című,

²⁴ *Budapesti Szemle*, 1918. 178. köt. 71–93., 82.

²⁵ Tolnai Vilmos: *Adalék az Ember Tragédiája és Faust viszonyához*. In: *Philológiai dolgozatok A magyar–német érintkezésekről*. Szerk. Gragger Róbert. (Heinrich Gusztáv Emlékkönyv) Bp., Hornyánszky Viktor Kiadása, 1912. 287–292., 292.

²⁶ *Egyetemes Philológiai Közlöny*, 1924. 87–88.

²⁷ Madách Imre: *Az ember tragédiája*. Első kritikai szövegkiadás. Sajtó alá rend. Tolnai Vilmos. Második, javított és bővített kiadás. Bp., Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalata, 1924. (Ez a kiadás egy évvel az 1923-ban kiadott első kiadás után jelent meg.)

²⁸ Madách Imre: *Az ember tragédiája. Drámai költemény*. Szinoptikus kritikai kiadás. Sajtó alá rend. és a jegyzeteket írta Kerényi Ferenc. Bp., Argumentum, 2005. 5.

kétkötetes gyűjteményében (1864), majd az *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez* címmel, szintén két kötetben tette közzé (1872). Ezt a munkát folytatta Thaly *Kurucvilág* (1903), illetve *Kurucvilág. Kurucdalok gyűjteménye* (1904) című kötetében. Thaly kuruc versei, kivált a balladák rendkívüli népszerűségnek örvendtek. Ebben a szövegek költői értékei mellett nagy szerepe volt a kuruc hagyomány által táplált nemzeti érzületnek, jelesül a korabeli Rákóczi-kultusznak. A szakmai kérdéseket feszegető filológusnak számolnia kellett e versek irodalmon túli szerepével, ami az esetleges kritikát akár még kegyeletsértésnek is bélyegezhette. E téren mutatkozott meg leginkább Tolnai rendíthetetlen szakmai elkötelezettsége, szigorú tárgyilagossága. Bírálata a megállapítással alapozta meg, hogy a Thaly által publikált emlékek közlése nem a szövegkritika követelményei szerint történt, ami lehetetlenné teszi az eredeti kéziratok felkeresését.²⁹ Fokozza a gondokat, hogy ezek a szövegek nincsenek meg az egykorú gyűjteményekben, s szokatlan módon csupán egyetlen példányban kerültek rögzítésre. Ezért arról kell döntenie – érvelt –, „hitelesek-e ezek a szövegek, vagy sem”.³⁰ Tolnai – Riedl Frigyes vizsgálódásaival párhuzamosan – éppen a tíz legszebbnek ítélt kuruc ballada hitelességével kapcsolatosan fogalmaz meg komoly filológiai kételyeket. Megakad például a szeme az *Esztergom megvételéről* címmel közölt ballada két során: „Aranyos zászlója lobogjon magasra: / Messzéről mindenki mindgyárst megláthassa”. Bebizonyítja, hogy a *mindenki* nyelvújítási szó, Faludi Ferenc használta először, egy állítólagos kuruc versben ez a szó anakronizmus. (Tolnai bizalmas körben elhangzott megjegyzése szerint ezzel a szóval leplezte le Thaly „kurucodásait”.) Persze, más problémákat is felvet. Az említett ballada 13. versszakja például „szinte ízről-ízre egyezik” Arany *Török Bálintjának* 3. versszakával. *Bogár Imre balladája* pedig feltűnő egyezéseket mutat Arany *Zách Klárájával*. Még hosszan sorolhatnánk a Tolnai-féle filológiai „nyomozás” bizonyítékait. De elégedjünk meg a végkövetkeztetéssel: „a ki a kétségeseknek jelölt verseket írta, ösmerte a XIX. századi népköltési gyűjteményeket, ösmerte és szerette Kisfaludy Károlyt, Petőfit, Aranyt [...], szóval nem lehetett annak a kornak a gyermeke, melynek eseményeit elmondja, bánatát elsírja, s melynek évszámait a versek homlokukon hordják”.³¹ „Forráskutatás, szövegvizsgálat, összehasonlító módszer, az irodalmi fejlődés lélektana, a körülmények fejtegetése mind azt vallja, hogy a megrótt balladák nem abban az öt esztendőben, hanem hozzánk sokkal közelebb, a múlt század ballada-ontó éveiben termettek; nem csatazajban és tábori tüzek mellett, hanem csendes lámpafénynél [...]”³² „A kétes kuruc verseket [...] Thaly Kálmán *eredeti költeményeinek tartom*” – szögezi le bizonyítási eljárása végén.³³

Ám a versek poétikai értékeit Tolnai nem vonja kétségbe, ami nem filológiai kérdés. A balladapörnek van tehát egy másik olvasata is. Szerb Antal szintén kiemeli a Thaly Kálmán által költött (koholt) kuruc versek szépségét, „minden történelmi ál-glória nélkül is kitűnőek”, mondja, aminek alapján kijelenthetjük, teszi hozzá, hogy e versek „kuruc volta nem légből kapott dolog”, bennük él Rákóczi kora, sokkal tisztábban és gazdagabban, mint az eredeti költeményekben. „Thaly megírta azokat a verseket, amelyeket egy egykorú költőnek kellett volna megírnia, ha akadt volna abban az időben egy Thalyhoz hasonló arányú tehetség.” Szellemtörténeti szempontból, mint látjuk, Szerb Antal a hitelesség kérdését másként, más módon ítéli meg, mint Tolnai.³⁴ Féja Géza még ennél is tovább megy: a kuruc balladák a közköltészet termékei, az egyes verseket többször átírták, idézték

²⁹ Tolnai Vilmos: Kurucz kori irodalmunk szövegeiről. *Egyetemes Philológiai Közöny*, 1913. 408–412.

³⁰ Tolnai Vilmos: A kurucz balladák hitelességéről. *Egyetemes Philológiai Közöny*, 1914. 656–674., 657.

³¹ Tolnai 1914. 670.

³² Tolnai Vilmos: Thaly kurucz balladáinak keletkezéséhez. *Egyetemes Philológiai Közöny*, 1921. 126–128., 127.

³³ Tolnai 1914. 673.

³⁴ Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*. I–II. Kolozsvár, Erdélyi Szépművészeti Céh, 1934. I. 153–155.

és újraköltötték, ezért Thaly rendező és továbbfejlesztő módszere nem idegen ettől a hagyománytól, sőt, valójában a kuruc költészet szellemében, „életana” jegyében járt el.³⁵

Ezzel elérkeztünk Tolnai Vilmos irodalmi tárgyú főművéhez, a *Bevezetés az irodalomtudományba* című, 1922-ben megjelent könyvhöz.³⁶ Ez a rendkívül fontos, szemléleti korlátaival együtt is jelentős mű egyszersmind megkésett alkotás. Bogoly zárványnak nevezi, mert az irodalomtudomány ekkor már túlhaladt a késő pozitívizmusnak azokon a szempontjain és szemléleti formáin, amelyek alapján a könyv megíródott.³⁷ Ez már a szellemtörténet időszaka, s az irodalomszemlélet paradigmaváltását szemléletesen tükrözi, hogy a szintén pécsi professzor, Thienemann Tivadar főműve, *Az irodalomtörténeti alapfogalmak a Bevezetés után kilenc évvel Pécsen megjelent*. Ez már egy másik világ. Tolnai könyve egy tudományos korszakküszöb előtti opus, Thienemanné pedig már túl van rajta. A *Bevezetés* az előző pozitivistá nemzedék hagyományából táplálkozik, amely nemzedéknek az összehasonlító irodalomtörténeti módszereket meghonosító, germanisztikát művelő Heinrich Gusztáv és a schereri, taine-i filológiát alkalmazó, azt esztétikai és lélektani szempontokkal egyesítő Riedl Frigyes volt nagy tekintélyű képviselője. Tolnaihoz főként Riedl állt közel, aki Várkonyi Nándornak is egyik mestere volt. Tolnainak Riedl halálakor a Filológiai Társaságban elmondott emlékbeszédét azért idézzük, mert közel visz bennünket a *Bevezetés* világához. Ebben ugyanis Tolnai meghatározza a könyvnek is fő tárgyát. „Szerintem a philologia – olvassuk a beszéd publikált szövegében – az irodalomtudománynak az az előkészítő, alapvető foka, melynek tárgya a szöveg, célja és feladata a szövegnek mindenoldali megállapítása, s elhárítása minden akadálnak, mely a szöveg teljes és tárgyilagos megértésének útjában áll. Foglalkozik tehát a szöveg hitelességével, hűségével, keletkezésével, nyelvi magyarázatával, értelmezésével és forrásaival. Így a philologia az irodalombúvárnak kifogástalan, kész anyagot ad, mely biztos alapul szolgál további következtetésekre és fejtegetésekre.”³⁸ Ebben a beszédben a megemlékező a filológusi ethosz feltételeit is számba veszi, mesterére gondolva, de – tehetjük hozzá – önmagára nézve is érvényesen. Az egyik feltétel az „üdvös szkepszis az addigi tanításokkal szemben” (ennek a szkepszisnek példaértékű megnyilvánulása volt Riedlnek és Tolnainak a kuruc balladapörben kifejtett álláspontja), nélkülözhetetlen a *tudományszereget*, s fontos, hogy legyen a filológusban „biztos módszer, mely az eredmények elérését lehetővé teszi”. De, egy kívánatos színvonal fölött, még egy negyedik adottságra is szükség van, amely olyan, mint a költői tehetség, a gondviselés adománya: „az ihletszerű meglátás, a kapcsolatok rögtöni felismerése, az ítélet ellenállhatatlan biztonsága”.³⁹ Ez által válik a filológia, tárgyához hasonlóan, maga is művészetté, a filológus pedig az *ars* szerény és alázatos képviselőjévé.

A *Bevezetés az irodalomtudományba* az irodalom (meglehetősen tág) meghatározása után („mindazoknak a műalkotásoknak összessége, melynek kifejezőeszköze a nyelv”)⁴⁰ az irodalmi élet három fő tényezőjét veszi számba, ezek: „a szerző, a műtermék, a közönség”,⁴¹ s ebben, más összefüggésben és kifejtésben ugyan, de megtalálható az irodalmi alapviszonyoknak Horváth Jánosnál és Thienemann-nál is alapvetően meghatározó tényezője. Amikor a szerző az irodalomtudomány feladatának a ténymegállapító, elemző, rendszerező és értékelő munka összességét tekinti, valójában az irodalomtörténetről beszél. Az

³⁵ Féja Géza: *Régi magyarság. A magyar irodalom története a legrégebb időktől 1772-ig*. Bp., Magyar Élet Kiadása, 1943.

³⁶ Tolnai Vilmos: *Bevezetés az irodalomtudományba*. Bp., 1922. Reprint formában: Pécs, Kiadja a Baranya Megyei Könyvtár, 1991.

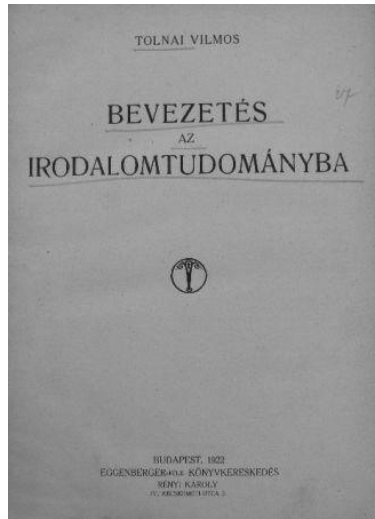
³⁷ Bogoly 1994.

³⁸ Tolnai Vilmos: Riedl Frigyes emlékezete. *Egyetemes Philológiai Közlöny*, 1922. 7–11., 9.

³⁹ Uo. 11.

⁴⁰ Tolnai 1922. 11.

⁴¹ Uo. 13.

elméleti vonatkozások mellőzését már az egykorú kritika is a könyv hiányosságának tekintette.⁴² Ebből következik, hogy a mű legnívósabb fejezete a filológiai rész, ahogyan Szinnyi Ferenc hangsúlyozta bírálatában,⁴³ s mint a Riedl-émlékbeszédben már megfogalmazást nyert, a filológia Tolnai szerint alapvetően fontos *előkészítő, megalapozó* művelte minden egyéb vizsgálatnak. A filológiának, jelesül a szövegkritikának ez az elválasztása az interpretációtól, az elemző és értékelő tevékenységtől, Tolnai szemléletének már akkor vitatható eleme volt. Amikor pedig a szerző a szöveg hitelességéről szólva – a filológia hagyományos, Lachmann által megalapozott felfogását követve – a hű és ép szöveget a szerző által kidolgozott utolsó változathoz köti, a szövegnek klasszikus, zárt és statikus felfogására épít, mellőzi a szöveg alakulásának folyamatát, és kisebb értékű jelenségekként kirekeszti a szöveg fogalmából a változatokat. A részleteket mellőzve csupán egy kérdést vetünk fel: mivel a könyv meghatározó tényezője a filológiai szakasz, a címe egy mai olvasó számára félrevezető, illetve egy mára elavult álláspontot tükröz, mely az irodalomtudományt lényegében az irodalomtörténettel azonosítja.

Fentebb azt mondtam, hogy a *Bevezetés* megkésett könyv. Ám a megkésettségnek előnye is van, mert távlatot, rálátást is biztosít a folyamatokra. E visszatekintő pozíció révén a könyv a letűnő pozitivisták szemléletmódját, irodalomértését összegző érvénynyel dokumentálja. Tolnai Vilmos halálakor méltatói éppen ezt „az utolsó mohikán” szerepet méltatták. „Filológusnak vallotta magát olyan korban, amelyben a filológia a tömegek előtt hitelét veszítette, s szabadelvű tudósoknak, mikor ez a liberalizmus, egyáltalán az elfogulatlanság, szenvedélytelenség, impasszibilitás merész és veszedelmes magatartásnak látszott egyetemi tanár számára is. Egy ma már csaknem egészen letűnt nemzedéknek volt a fia [...]”.⁴⁴ Publikációs jegyzéke 31 önállóan megjelent művet, 776 tanulmányt és cikket, továbbá 145 bírálatot tartalmaz. Ezen kívül néhány szépirodalmi munkát és műfordításokat is jegyez.⁴⁵

⁴² Kocsis Lénárd: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1923. 106–108.

⁴³ Szinnyi Ferenc: *Magyar Nyelv*, 1922. 210–212.

⁴⁴ Előd Géza: Tolnai Vilmos (1870–1937). *Nyugat*, 1937/9. 156–159. I. h. 156. A *Napkeletben* Kozocsa Sándor (1937. 614–615.), az *Irodalomtörténetben* Alszegehy Zsolt búcsúzott tőle (1937. 97.).

⁴⁵ TEml. 53–81.

Befejezésül ismét Kocsis László versét idézzük:

*Üzenem Sopronba, nagy az árvaság
Városodban, a déli végeken.
Béna lett s árva a Janus Társaság.
Kevesen tudják, csak én s énekem
S néhány ember-szív kántálja sírva:
Tolnai Vilmos ki szállt veled sírba.*

*Üzenem, együtt vagyunk alispáni
Fegyelem alatt a Megye-utcában,
Az asztalfőn a fáradt Surányi,
Bariton hangjában most is újság van.
Tervezünk télben s e téli álmokra
A bízó reményt a te szavad nyomja.*

*Üzenem, látlak esti ballagáskor
A Mindenszentek temploma előtt.
Megállsz. Szíved állít meg vagy a csodás kor?
Nézed Mecseked s a templomtetőt.
Szavad sóhajként sír, majd meg felzeng:
Nem is tudják, Pécssett ez a legszebb.*